

راهکارهای توسعه اقتصادی در نهج البلاغه

رقیه علمدار^۱

چکیده

مسئله اقتصاد و راهکارهای توسعه اقتصادی از مباحثی است که در اسلام به آن توجه شده است. بر همین مبنا، سیره امام علی (علیه السلام) الگویی برای توسعه اقتصادی در مکتب اسلام است که در کتاب نهج البلاغه قابل مشاهده است. امام علی (علیه السلام) در خطبه‌ها، حکمت‌ها و قصارهای خویش سازوکارهای اداره امور اقتصادی و رویکردهای اخلاقی آن را بیان کرده است. از این رو مقاله حاضر درصدد است راهکارهای توسعه اقتصادی را در نهج البلاغه از دیدگاه امام علی (علیه السلام) بررسی نماید. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که توسعه اقتصادی علوی برخلاف آنچه در سایر الگوهای اقتصادی دنیوی که به دنبال رفع لذات دنیوی و زودگذر هستند درصدد رفع نیازهای معنوی و رسیدن به اهداف والا تر یعنی؛ سعادت دنیوی و اخروی است. ضمن اینکه هم از حیث بر عهده گرفتن امور اقتصادی و هم از حیث سیاست گذاری، ابزاری بودن قدرت سیاسی برای رفع نیازهای اقتصادی و اجتماعی جامعه اسلامی نیز در سیره عملی امام علی (علیه السلام) قابل مشاهده است و هرگز برای رفع نیازهای اولیه انسانی از جمله نیازهای اقتصادی هر وسیله‌ای توجیه نمی‌شود. مهم‌ترین وسیله و راهکار برای توسعه اقتصادی؛ برقراری عدالت در امور اقتصادی، مقابله با فقر، توصیه به شراکت اقتصادی با افراد متمکن، تشویق به ایثار اقتصادی، عمران و آبادانی کشور، جلوگیری از اسراف در مصارف اموال اقتصادی و امنیت اقتصادی است که به آن پرداخته شده است.

واژگان کلیدی: اقتصاد، توسعه اقتصادی، راهکارها، نهج البلاغه.

^۱. طلبه سطح دو، حوزه فاطمیه (سلام الله علیها)، ۹۵۱۲۲۰۷۲۰۹.

مقدمه

یکی از نیازهای اساسی که خداوند متعال در انسان به ودیعت نهاده، نیاز به اقتصاد است که با تأمین آن فعالیت‌های دیگر برای انسان امکان پذیر است. انسان از روزگاران پیشین تا کنون با هر دیدگاه به اقتصاد اهمیت داده است. انسان‌ها مادی‌گرا برای رفاه بیشتر خود، به مسائل اقتصادی توجه کرده‌اند. به همین جهت، بخش عمده‌ای از فعالیت‌های انسان در جهت مسائل اقتصادی است. امام علی (علیه‌السلام) به عنوان نمونه انسان کامل در عرصه‌ی اقتصادی، آموزه‌های اقتصادی را در جهت توسعه اقتصادی بیان نموده است. از دیدگاه ایشان، مسائل اقتصادی به مادیات محدود نمی‌شود؛ بلکه ابعاد معنوی و اخلاقی را نیز دربر می‌گیرد. بر همین اساس، از یک بهره‌مندی از تفکر اسلامی لازم است در این رابطه بحث شود.

در پیشینه‌ی موضوع «راهکارهای توسعه اقتصادی در نهج‌البلاغه» در پژوهش‌های مختلفی بحث توسعه اقتصادی، استخراج مبانی و مؤلفه‌های آن از دیدگاه امام علی (علیه‌السلام) مطرح شده است که به نمونه‌ی آن‌ها اشاره می‌شود:

۱. کتاب «در اقتصادان»، نوشته‌ی شهید صدر ۱۳۸۰. در این کتاب محورهای اقتصاد اسلامی با تکیه بر اندیشه عدالت به بحث گذاشته شده است که به طور مشخص از اندیشه اقتصادی امام علی (علیه‌السلام) به عنوان الگوی عملی اجرایی شدن عدالت اقتصادی بحث شده است.

۲. مقاله‌ی «بررسی تطبیقی توسعه اقتصادی متعارف و دیدگاه امام علی (علیه‌السلام)»، نوشته‌ی عیسوی و همکاران ۱۳۹۵. هدف در این مقاله، توسعه کنونی در جهت ترویج لذت، ثروت و ایجاد رقابت برای مصرف است، اما توسعه در دیدگاه امام علی (علیه‌السلام)، به دنبال فراهم کردن شرایط برای تحقق سعادت انسانی است. از این منظر، توسعه علوی، معنویت محور است.

۳. مقاله‌ی «آشنایی با اندیشه‌های اقتصادی امام علی (علیه‌السلام) در نهج‌البلاغه»، نوشته‌ی محمد مولایی ۱۳۹۲. در این مقاله نیز محورهای اقتصادی مدنظر، حکومت علوی است. نویسنده نتیجه می‌گیرد که محقق شدن رفاه افراد جامعه، از بین بردن فقر و جلوگیری از انباشت ثروت برای اقلیتی خاص و مبارزه با مفاسد اقتصادی از جمله محورهای اندیشه اقتصادی علوی است.

با توجه به پیشینه‌ی فوق؛ سؤال پژوهش این است که محقق شدن الگوی توسعه اقتصادی در اسلام در دیدگاه امام علی (علیه‌السلام) در کتاب نهج‌البلاغه شامل چه مواردی است؟ بر مبنای این سؤال، فرضیه مطرح شده این است که الگوی توسعه اقتصادی مطرح شده از سوی

حضرت امام علی (علیه السلام) ابعاد مختلفی نظیر؛ عدالت، فقرزدایی، تالش و کوشش و معنویت گرایي را مالک قرار می‌دهد که نیازهای ضروری دوران معاصر نیز هستند.

۱. مفهوم توسعه اقتصادی

اصطلاح توسعه در زمینه اقتصادی به صورتی بسیار کلی به کار آمده است و در معنای رشد آلی بیان شده است. به همین جهت برای آنکه در یک کشور توسعه صورت یابد، باید ترقی اقتصادی انجام بگیرد. بر همین مبنا، آن ترقی اقتصادی و اجتماعی که در خدمت ترقی اقتصادی و اجتماعی تحقق یافته توسعه اقتصادی است.^۱

توسعه اقتصادی به فرآیندی گفته می‌شود که هدفش؛ رفاه جامعه از طریق افزایش تولیدات، استفاده بهینه از منابع طبیعی، بالا بردن سطح اشتغال، توزیع عادلانه درآمد، مهیا کردن شرایط بهتر مصرف کالاها می‌باشد. تمام این امور اقتصادی بستگی به رشد اقتصادی دارد.^۲

رشد اقتصادی با شاخص‌های مختلفی اندازه‌گیری می‌شود که نتیجه آن در الگوهای فرایند تغییر جامعه به کار می‌گیرد و توسعه اقتصادی یک جامعه را تبیین می‌کند. نظر اسلام نسبت به توسعه اقتصادی نه تنها منفی نیست؛ بلکه حتی با شقوق مختلف که کاملاً برای تحقق توسعه اقتصادی مساعد است موافق می‌باشد. اما این امر منوط به داشتن اطلاعات دقیق و طراحی صحیح پروژه‌های اقتصادی در کنار سیاست‌های صحیح کنترلی و وجود دیدگاه به برنامه ریزی اقتصاد می‌باشد. بنابراین نباید ضعف علمی و برنامه‌ریزی اجرایی را به نامساعد بودن احکام و ارزش‌های اسلامی برای توسعه اقتصادی نسبت داد.^۳

مهم‌ترین برنامه‌ریزی در تحقق بهتر توسعه اقتصادی، راه‌کارهای توسعه اقتصادی است. که در فصل بعدی به مهم‌ترین راهکارهای توسعه اقتصادی در نهج البلاغه پرداخته می‌شود.

۲. راه‌کارهای توسعه اقتصادی در نهج البلاغه

در نهج البلاغه راهکارهای مؤثری برای بهبود شرایط مادی زندگی انسانی برای نیل به سعادت اخروی مطرح شده است و برای جست و جوی توسعه اقتصادی اسلامی از منظر مختلف به این کتاب استناد می‌گردد. بهره‌گیری از منابع طبیعی، تشویق به عمل در دنیا، توجه دادن به آثار کار و تلاش در دنیا و آخرت، ذکر مواهب و نعمات در جهان آفرینش و نقش آن‌ها در تأمین نیازهای بشر و توجه به واقعیت‌های اقتصادی برای رقم زدن رشد و پیشرفت از جمله رهنمودهای استخراج شده در سخنان حضرت در موضوع کار و فعالیت اقتصادی است. بررسی این آموزه‌ها

^۱. ممتاز، «بررسی مفهوم جامعه شناختی توسعه»، ص ۳.

^۲. عظیمی، مدارهای توسعه نیافتگی در اقتصاد ایران، ص ۸۳.

^۳. کاشانی، جامعه شناسی آموزش و پرورش، ص ۱۳۸.

می‌تواند به روشن شدن مبانی و اصول اقتصاد اسلامی و ارائه راهکارهای عملی برای تحقق آن در دنیای امروز کمک کند. بر همین اساس در این بخش به مهم‌ترین راهکارها اشاره می‌شود.^۱

۲-۱. برقراری عدالت در امور اقتصادی

اولین و مهم‌ترین راهکار نهج‌البلاغه برای توسعه اقتصادی، عدالت در اقتصاد است. منظور از عدالت اقتصادی؛ به معنای رعایت استحقاق‌ها و دادن حقوق اقتصادی افراد است. امام علی (علیه السلام) در باب عدالت اقتصادی در نهج‌البلاغه چنین می‌فرماید: «وَاللَّهُ لَوْ وَجَدْتُهُ قَدْ تَزَوَّجَ بِالنِّسَاءِ وَ مَلَكَ بِالإِمَاءِ لَرَدَدْتُهُ. فَإِنَّ فِي الْعَدْلِ سَعَةً، وَ مَنْ ضَاقَ عَلَيْهِ الْعَدْلُ فَالْجَوْرُ عَلَيْهِ أَضْيَقُ؛ به خدا سوگند بیت المال تاراج شده را هر کجا که بیابم به صاحبان اصلی آن باز می‌ستم برای او سخت تر است.»^۲

با توجه به این حدیث، امام علی (علیه السلام) در بیانات خود به اقامه عدل اقتصادی در جامعه انسانی تأکید دارند و هدف از استحقاق حقوق اقتصادی جامعه را؛ تأمین مصالح اقتصادی و تقرب به درگاه الهی می‌دانند. براین اساس، اقتصاد در صورتی که به قصد نیل به کمال و سعادت اخروی انجام نپذیرد، فقر و تنگدستی بر افراد جامعه حاکم شده و همین امر زمینه‌های عدم دستیابی به اقتصاد مقاوم در برابر فشارهای اقتصادی را منجر خواهد شد.^۳ امیرالمؤمنین (علیه السلام) که حکومتش رنگ عمل به دستورات الهی داشت، در قبال درخواست بی‌عدالتی اقتصادی می‌فرماید: «أَتَأْمُرُونِي أَنْ أَطْلُبَ النَّصْرَ بِالْجَوْرِ فِيمَنْ وُلِّيَتْ عَلَيْهِ وَاللَّهُ لَا أَطُورُ بِهِ مَا سَمَرَ سَمِيرٌ، وَمَا أَمْ نَجْمٌ فِي السَّمَاءِ نَجْمًا؛ آیا به من دستور می‌دهید برای پیروزی خود از و ستم درباره امت اسلامی که بر آن‌ها ولایت دارم استفاده کنم. به خدا سوگند هرگز چنین کاری نخواهم کرد.»^۴

طبق این حدیث، امام علی (علیه السلام) برای جاری شدن عدالت اقتصادی در راستای تحقق اقتصاد مقاومتی جامعه اسلامی به لازمه‌های اجرایی از قبیل؛ مراعات انصاف توسط حاکمان، ممانعت از ظلم، اجرای صحیح آن و تقویت حس مسئولیت‌پذیری در بین افراد جامعه اشاره می‌کنند.^۵

^۱. اعتماد و دیگران، تأثیر ابعاد فقر بر فقر مزمن و گذرا در ایران»، ص ۳۶.

^۲. دشتی، ترجمه نهج‌البلاغه، خطبه ۱۵.

^۳. محمدی سیاهبومی و دیگران، «تحقق اقتصاد مقاومتی با استفاده از راهبرد مدیریت جهادی»، ص ۲۶.

^۴. دشتی، ترجمه نهج‌البلاغه، خطبه ۱۲۶.

^۵. سمیعی، «بررسی عوامل مؤثر در توسعه اقتصادی از نگاه امام علی (علیه السلام)»، ص ۵۸.

با این بخش دعوت می‌کند که توجه به آبادی لازمه‌ی پیشرفت اقتصادی است و این مسیر با حمایت از تولیدکنندگان تجارت اقتصادی میسر است.^۱

۶-۲. جلوگیری از اسراف در مصارف اموال اقتصادی

در نگرش نهج‌البلاغه جلوگیری از اسراف در مصارف اموال اقتصادی از دیگر راه‌کارهایی است که امام علی (علیه‌السلام) برای تحقق توسعه اقتصادی بیان کرده است. اسراف، جلوی توزیع صحیح سرمایه را می‌گیرد و در اقتصاد جامعه اختلال ایجاد می‌کند. براساس این اهمیت امام علی (علیه‌السلام) به صرفه‌جویی و در عین حال دوری از اسراف را در منابع مالی تأکید دارد. آنجا که در نامه‌ای به زیاد بن ابیه درباره پرهیز از اسراف در مصارف اموال اقتصادی چنین می‌نویسد: «فَدَعَ الْإِسْرَافَ مُقْتَصِدًا وَ اذْكُرْ فِي الْيَوْمِ غَدًا؛ ای زیاد، از اسراف بپرهیز و میانه‌روی را برگزین، از امروز به فکر فردا باش.»^۲ یا در جای دیگر در نهج‌البلاغه از امام علی (علیه‌السلام) چنین آورده شده است: «كُنْ سَمْحًا وَ لَا تَكُنْ مُبَذِّرًا، وَ كُنْ مُقَدِّرًا وَ لَا تَكُنْ مُقْتَرًّا؛ بخشنده باش اما زیاده روی نکن، در زندگی حسابگر باش، اما سخت‌گیر مباش.»^۳

این سیوه امام درسی آموزنده در توسعه اقتصاد است. از نگاه امام علی (علیه‌السلام) اگر اموال اقتصادی جامعه به دلیل بخشش‌های بی‌جا در امان نباشد یک نوع اسراف است.

۷-۲. امنیت اقتصادی

یکی دیگر از مهم‌ترین راه‌کارهای توسعه اقتصادی از منظر نهج‌البلاغه امنیت در اقتصاد است. در برنامه‌ریزی‌های اقتصادی، امنیت یک عامل مهم است که بدون آن توسعه اقتصادی امکان ندارد. امام علی (علیه‌السلام) بارها در این رابطه سخن گفته است آنجا که می‌فرمایند: «وَلَا تُحْشِمُوا أَحَدًا عَنْ حَاجَتِهِ، وَلَا تُحْبِسُوهُ عَنْ طَلِبَتِهِ. وَلَا تَبْيَعَنَّ لِلنَّاسِ فِي الْخُرَاجِ كِسْفَ شَتَاءٍ وَلَا صَيْفٍ، وَلَا دَابَّةً يَعْتَمِلُونَ عَلَيْهَا وَلَا عَبْدًا، وَلَا تَضْرِبَنَّ أَحَدًا سَوْطًا لِمَكَانٍ دَرَاهِمَ، وَلَا تَمَسَّنَّ مَالَ أَحَدٍ مِنَ النَّاسِ مَصْلً وَلَا مُعَاهَدًا، إِلَّا أَنْ تَجِدُوا فَرَسًا أَوْ سِلَاحًا يُعَدَى بِهِ عَلَى أَهْلِ الْإِسْلَامِ، فَإِنَّهُ لَا يَنْبَغِي لِلْمُسْلِمِ أَنْ يَدَعَ ذَلِكَ فِي أَيْدِي أَعْدَاءِ الْإِسْلَامِ فَيَكُونَ شَوْكَةً عَلَيْهِ؛ و وکلای ملت، و نمایندگان پیشوایان هستید. احدی را به خاطر نیازش نرنجانید و او را از خواسته اش منع ننمایید. اثاث ضروری زندگی مالیات دهنده از قبیل لباس زمستانی و تابستانی، و چهارپای در دست کار و

^۱. محمدی و دیگران، «تدابیر، ارتقاء و توسعه اقتصادی در سیره امیرالمؤمنین علی (علیه‌السلام)»، ص ۴۰.

^۲. دشتی، ترجمه نهج‌البلاغه، حکمت ۲۱.

^۳. همان، حکمت ۳۳.

غلامش را نفروشید، برای گرفتن درهمی کسی را تازیانه زنید، به مال احدی از مردم چه مسلمان نمازگزار و چه غیرمسلمانی که در پناه اسلام است دست درازی نکنید، مگر اسب و سلاحی که علیه اسلام به کارگرفته شود، زیرا سزاوار مسلمان نیست اسب و سلاح را در دست دشمنان اسلام واگذارد تا موجب شوکت ایشان بر ضد او شود.^۱ یا در جای دیگر از نهج البلاغه چنین نقل شده است: «انْطَلِقْ عَلَى تَقْوَى اللَّهِ وَحَدِّهِ لَا شَرِيكَ لَهُ، وَلَا تُرَوِّعَنَّ مُسْلِمًا، وَلَا تَجْتَازَنَّ عَلَيْهِ كَارَهَا، وَلَا تَأْخُذَنَّ مِنْهُ أَكْثَرَ مِنْ حَقِّ اللَّهِ فِي مَالِهِ؛ بِرِ مَبْنَى تَقْوَى خِدَاوَنَدَى كَه يَكْتَا وَبَى شَرِيكَ اسْت حَرَكْت كَن، مُسْلِمَانَى رَا بِه وَحْشْت نِينْدَا، بِدُونِ رِضَاىِ او بِرِ وى گِذَر مَكْن، وَ اِضَافَه تَر اَز حَقِّى كَه خِدَاوَنَد در مَالش قَرَار دَادَه اَز او نَگير.»^۲

^۱. دشتی، ترجمه نهج البلاغه، نامه ۵۱.

^۲. همان، نامه ۲۵.

نتیجه‌گیری

بررسی فرمایشات امام علی (علیه‌السلام)، بهترین شاهد در جهت تحقق آرمان‌های اسلامی و پیاده کردن سیاست‌های قرآنی و احیای سیره نبوی و در یک کلام محقق شدن الگوی توسعه اقتصادی است. دستیابی به این الگو دشوار و نیازمند کنار گذاشتن ملاحظات فردی، قومی قبیله‌ای و گروهی است. این الگوی معنوی، رفاه مادی را برای همه‌ی مردم در نظر می‌گیرد که تجربه عملی آن نیز نشانگر همین رویه است. بدین ترتیب محقق شدن الگوی توسعه اقتصادی علوی گام مهمی در جهت آبادانی در تمامی زمینه‌ها، تأمین رفاه عمومی، مبارزه با فقر، تبعیض و عدالت اجتماعی، گسترش خدمات اجتماعی، مبارزه با اسراف می‌باشد.

با در نظر گرفتن آنچه در عمل از امام اول شیعیان مطرح شد و آنچه در نهج البلاغه به عنوان سند توسعه اقتصادی اسلامی به تحلیل درآمد نتیجه می‌گیریم سیاست‌ها و تدابیر اقتصادی مولی متقیان علی (علیه‌السلام) دارای ده‌ها مسأله، موضوع قابل توجه است که می‌تواند مبنایی برای دستیابی به عدالت توسعه متوازن و جلوگیری از انباشت ثروت برای اقلیتی خاص و توجه به اقشار مستضعف باشد. از این منظر توسعه اقتصادی علوی برخلاف آنچه در سایر الگوهای اقتصادی دنیوی که به دنبال رفع لذات دنیوی هستند درصدد رفع نیازهای معنوی؛ یعنی سعادت دنیوی و اخروی است. ضمن اینکه هم از حیث بر عهده گرفتن امور اقتصادی و هم از حیث سیاست‌گذاری، ابزاری بودن قدرت سیاسی برای رفع نیازهای اقتصادی و اجتماعی جامعه اسلامی نیز در سیره عملی امام علی (علیه‌السلام) قابل مشاهده است و هرگز برای رفع نیازهای اولیه انسانی از جمله؛ نیازهای اقتصادی هر وسیله‌ای توجیه نمی‌شود. این موضوع در رفع نیازهای مستمندان و خطاب قرار دادن ثروتمندان و دوری از زد و بندهای قومی در زمان خلافت امام علی (علیه‌السلام) و دستورات ایشان به مالک اشتر قابل توجه است.

فهرست منابع

۱. قرآن کریم، انصاریان، حسین، تهران، ۱۳۹۶.
۲. نهج البلاغه، دشتی، محمد، قم، مشهور، ۱۳۷۹.
۳. ابن شهر آشوب، محمد بن علی، مناقب آل ابی طالب، بیروت، دار الاضواء، ۱۴۱۷ هـ.ق.
۴. آزرمی، معصومه، نفس در اسارت شیطان، چاپ سوم، قم، تهذیب، ۱۳۸۵ هـ.ش.
۵. بلاذری، احمد بن یحیی، انساب الاشراف، تحقیق و مقدمه: سهیل زکار و ریاض زرکلی، بیروت، دارالفکر، ۱۴۱۷ هـ.ق.
۶. ثقفی، ابراهیم بن محمد، الغارات، تحقیق جلال الدین محدث، ج ۱، تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۹۵ هـ.ش.
۷. حسینی، سید هادی، پدیده شناسی فقر و توسعه، مشهد، بوستان کتاب، قم، ۱۳۸۰ هـ.ش.
۸. حکیمی، محمد رضا و برادران، الحیاء، ترجمه احمد آرام، ج ۱، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۰ هـ.ش.
۹. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ قرآن کریم، بیروت، دار القلم، ۱۴۱۲ هـ.ق.
۱۰. رشاد، علی اکبر، دانشنامه امام علی (علیه السلام)، تهران، پژوهشگاه اندیشه و فرهنگ معاصر، ۱۳۸۶ هـ.ش.
۱۱. سبحانی، جعفر، سیمای اقتصاد اسلامی، قم، مؤسسه امام صادق (علیه السلام)، ۱۳۹۰ هـ.ش.
۱۲. شمخی، مینا، آیین نیایش در قرآن با رویکرد پاسخگویی به شبهات، چاپ دوم، تهران، هستی نما، ۱۳۹۸ هـ.ش.
۱۳. عظیمی، حسین، مدارهای توسعه نیافتگی در اقتصاد ایران، تهران، نشر نی، ۱۳۹۳ هـ.ش.
۱۴. کاشانی، مجید، جامعه شناسی آموزش و پرورش، تهران، انتشارات دانشگاه پیام نور، ۱۳۷۵ هـ.ش.
۱۵. متقی هندی، علی، کنز العمال، بیروت، مؤسسه الرساله، ۱۳۸۹ هـ.ش.
۱۶. مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، تهران، انتشارات اسلامی، ۱۳۸۶ هـ.ش.

۱۵. مطهری، مرتضی، جهان بینی توحیدی، تهران، صدرا، ۱۳۷۷ هـ.ش.
۱۶. منتظر القائم، اصغر، تاریخ امامت، قم، دفتر نشر معارف، ۱۳۸۵ هـ.ش.
۱۷. هاشمی سید، محمد، حقوق بشر و آزادی‌های اساسی، چاپ اول، تهران، نشر میزان، ۱۳۸۶ هـ.ش.

مقالات و پایان‌نامه‌ها

۱. اسفندیاری، اسماعیل، «فقر و انحرافات اجتماعی»، مجله مطالعات راهبردی زنان، شماره ۲۱، ۱۳۸۲ هـ.ش.
۲. اعتماد و دیگران، محمدکاظم و خسرو «تأثیر ابعاد فقر بر فقر مزمن و گذرا در ایران»، نشریه علمی پژوهش‌ها و سیاست‌های اقتصادی، شماره ۹۵، ۱۳۹۹ هـ.ش.
۳. پرهیزکار، زینب، «نقش توکل در زندگی فردی اجتماعی - سیاسی امام علی (علیه السلام) با تکیه بر نهج البلاغه»، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه پیام نور، تهران دانشکده الهیات، ۱۳۹۰ هـ.ش.
۴. پیغامی و دیگران، عادل و تورانی، «نقش برنامه درسی اقتصاد در برنامه تعلیم و تربیت رسمی و عمومی دنیا»، نوآوری‌های آموزشی، شماره ۳۷، ۱۳۹۰ هـ.ش.
۵. حسین زاده، علی، «نقش قناعت در بهره‌مندی از زندگی معرفت اخلاقی»، شماره ۴، ۱۳۸۹ هـ.ش.
۶. سمیعی، ریحانه، «بررسی عوامل مؤثر در توسعه اقتصادی از نگاه امام علی (علیه السلام)»، پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه قرآن و حدیث رشته علوم حدیث، پردیس تهران، ۱۳۹۱ هـ.ش.
۷. محمدی سیاهبومی و دیگران، حمیدرضا و فرخنده، «تحقق اقتصاد مقاومتی با استفاده از راهبرد مدیریت جهادی»، پژوهش‌ها و سیاست‌های اقتصادی، شماره ۸۳، ۱۳۹۶ هـ.ش.
۸. محمدی و دیگران، «تدابیر، ارتقاء و توسعه اقتصادی در سیره امیرالمؤمنین علی (علیه السلام)»، پژوهش‌نامه علوی، شماره اول، ۱۳۹۷ هـ.ش.
۹. ممتاز، غلامحسین، «بررسی مفهوم جامعه شناختی توسعه»، کنفرانس بین‌المللی علوم انسانی، شماره ۱، ۱۳۹۴.